आकारान्ताङ्गस्य सार्वधातुकप्रत्ययानां च संयोजनम्

The आकारान्त अङ्गं that is described below is the final अङ्गं available to add to सार्वधातुक प्रत्यय। The assumption is that one has already performed the following steps:

1. धातोः इत्संज्ञा लोपः, विधिकार्यं (सत्व, नत्व, नुमागम, अनुस्वार, परसवर्ण, उपधादीर्घ when relevant)
2. विकरण प्रत्ययस्य निमित्तमङ्गकार्यं
3. तत्फलितं अङ्गस्य विकरण प्रत्ययेन योजनं
4. अन्तिम अङ्गं सिद्धं सार्वधातुक प्रत्ययाय
5. If the अङ्गं obtained in step (4) is आकारान्त, then the following discussion is relevant

Note: The scope of the current work also includes कृत् प्रत्ययाः - शतृ, शानच् and they work exactly the same way as अजादि अपित् तिङ् themselves being अजादि अपित्.

१. प्रथम गणसमूहः - धातु + विकरण प्रत्ययः = अदन्तं अङ्गं

गण:	भ्वादि	दिवादि	तुदादि	चुरादि
विकरण प्रत्यय:	शप्	श्यन्	श	णिच् + शप् = अय
विकरण type	अजादि पित्	हलादि अपित्	अजादि अपित्	अजादि पित
Is आकारान्त अङ्गं (step 4) possible or available	yes	no	no	no
धातवः (निरनुबन्ध) that result in आकारान्त अङ्गं	गा			
अन्तिम आकारान्त अङ्गं	गा			

प्रथम गणे पित् वा अपित् इति सार्वधातुक प्रत्ययस्य लक्षणनिमित्तं किमपि अङ्गकार्यं नास्ति अत: आकारान्त अङ्गस्य तथा सार्वधातुक प्रत्ययस्य योजनं केवलं सन्धिकार्यं।

Table-1: प्रथम गण समूहे आकारान्त अङ्गस्य सार्वधातुक प्रत्ययेन योगः तस्य क्रिया (*)

	सार्वधातुक प्रत्ययः
हलादि	केवल मेळनं
अजादि	केवल सन्धि कार्यं (सवर्ण, गुण, वृद्धि) १. अकः सवर्णे दीर्घः (६.१.१०१), २. आद्गुणः (६.१.८७), ३. वृद्धिरेचि (६.१.८८)

* No effect to the अङ्गस्य 'आ'कारान्तः

Example:
For प्रथम गण समूहस्य आकारान्त अङ्ग + सार्वधातुक प्रत्यय योजनं:

<u>गाङ् आत्मनेपदि लट् लकार</u>

गा + ते	गा + आते (१)	गा + अते (१)
गा + से	गा + थे	गा + ध्वे
गा + ए (३)	गा + वहे	गा + महे

<u>गाङ् आत्मनेपदि लङ् लकार</u>

अगा + त	अगा + आताम् (१)	अगा + अत (१)
अगा + थाः	अगा + आथाम् (१)	अगा + ध्वम्
अगा + इ (२)	अगा + वहि	अगा + महि

२. द्वितीय गण समूहः - धातु + विकरण प्रत्ययः = अनदन्त अङ्गं

गण:	अदादि	जुहोत्यादि	स्वादि	रुधादि	तनादि	क्र्यादि
विकरण प्रत्यय:	शपः लुक्	शपः श्लुः	श्नु	श्नम्	उ	श्ना
विकरण type			हलादि अपित्	हलादि अपित्	आर्धधातुक	हलादि अपित्
Is आकारान्त अङ्गं (step 4) possible or available	yes	yes	no	no	no	yes
धातवः (निरनुबन्ध) that result in आकारान्त अङ्ग	या, वा, भा, ष्णा, श्रा, द्रा, प्सा, पा, रा, ला, दा, ख्या, प्रा, मा, दरिद्रा	मा, हा, हा, दा, धा, गा				सर्वाः श्नान्त अङ्गाः ६१ धातवः
अन्तिम आकारान्त अङ्गं	या, वा, भा, ष्णा, श्रा, द्रा, प्सा, पा, रा, ला, दा, ख्या, प्रा, मा, दरिद्रा (this is an अभ्यस्त संज्ञक)	मिमा, जिहा, जहा, ददा, दधा, जिगा all are अभ्यस्त संज्ञकाः				क्रीणा, श्रीणा, सिना, क्षीणा, जिना इत्यादि

Below are the आकारान्त अङ्गं categories in द्वितीय गणसमूह: :-

(a) श्नान्त अङ्गानि (क्र्यादि गण)
(b) दा, धा अभ्यस्त संज्ञक अङ्गानि (जुहोत्यादि गणे घु संज्ञक धातवः)
(c) अन्य अभ्यस्त संज्ञक अङ्गानि (जुहोत्यादि गणे अन्य धातवः)
(d) द्वित्वं विना अभ्यस्त संज्ञक अङ्गं (अदादि गणे दरिद्रा धातुः)
(e) शेष आकारान्त अङ्गानि (अदादि गणे)

द्वितीय गणे सार्वधातुक प्रत्ययः पित् वा अपित् एतत्प्रसक्तिः तु अत्यन्तावश्यकः

Table-2: द्वितीय गण समूहे <u>आकारान्त</u> अङ्गस्य सार्वधातुक प्रत्ययेन योगः तस्य प्रक्रिया

	सार्वधातुक प्रत्ययः					
	पित्		**अपित्**			
			(e)	(b)	(a) & (c)	(d)
हलादि	Same as for प्रथम गण समूहः		Same as for प्रथम गण समूहः	श्नाभ्यस्तयोरातः सूत्रेण 'आ' लोपः	ई हल्यघोः	इद् दरिद्रस्य (ई हल्यघोः इत्यस्य अपवादः)
अजादि	Same as for प्रथम गण समूहः	non-झुस् :-	Same as for प्रथम गण समूहः	श्नाभ्यस्तयोरातः सूत्रेण 'आ' लोपः		
		झुस् :-	उस्यपदन्तात्			

Table-3: Examples for द्वितीय गण समूहस्य आकारान्त अङ्गं + सार्वधातुक प्रत्ययस्य संयोजनं :-

	पित्	**अपित्**
हलादि	<u>लटि परस्मैपदी प्र.ए</u> (a) क्रीणा + ति = क्रीणाति (b) ददा + ति = ददाति (c) मिमा + ति = मिमाति (d) दरिद्रा + ति = दरिद्राति (e) भा + ति = भाति	<u>लटि परस्मैपदी प्र.द्वि</u> (a) क्रीणा + तः = क्रीणी + तः = क्रीणीतः (b) ददा + तः = दद् + तः = दत्तः (c) मिमा + तः = मिमी + तः = मिमीतः (d) दरिद्रा + तः = दरिद्रि + तः = दरिद्रितः (e) भा + तः = = भातः
अजादि	<u>लोटि आत्मनेपदी उ.ए</u> (a) क्रीणा + ऐ = क्रीणै (b) ददा + ऐ = ददै (c) मिमा + ऐ = मिमै (d) दरिद्रा + ऐ = दरिद्रै (e) भा + ऐ = भै	<u>non-झुस् :- विधिलिङ्गि आत्मनेपदी उ.ए</u> (a) क्रीणा + ईय = क्रीण् + ईय = क्रीणीय (b) ददा + ईय = दद् + ईय = ददीय (c) मिमा + ईय = मिम् + ईय = मिमीय (d) दरिद्रा + ईय = दरिद्र् + ईय = दरिद्रीय (e) भा + ईय = = भेय
		<u>झुस् :- लङि परस्मैपदी प्र.ब</u> (b) अददा + उः = अदद् + उः = अददुः (c) अमिमा + उः = अमिम् + उः = अमिमुः (d) अदरिद्रा + उः = अदरिद्र् + उः = अदरिद्रुः (e) अभा + उः = अभ् + उः = अभुः

For हलादि अपित् 'हि' सार्वाधातुक प्रत्ययनिमित्त विशेष कार्यं see next page:

Exception-1: 'हि' सार्वधातुक प्रत्यय (हलादि अपित्) विशेष कार्यं

Only हलन्त धातवः subcategory of (a), full category of (b), and जहा धातु in (c) are affected. Rest follow Table-2.

(a) क्र्यादि गणे हलन्त धातवः (१५०९ - १५३३)

1. हलन्त धातवः + श्ना = आकारान्त अङ्गं
2. आकारान्त अङ्गं + हि
   - हलः श्ना शानज्झौ सूत्रेण श्ना प्रत्यय स्थाने शानच् प्रत्ययस्य आदेशः
   - अतो हेः सूत्रेण 'हि' लोपः

Example:

प्लुष स्नेहने सेवनपूरणेषु (क्र्यादि गणस्य हलन्तधातुः संख्या १५२८)

प्लुष् + श्ना = प्लुष्णा

प्लुष्णा + हि = प्लुष् + शानच् + हि (हलः श्ना शानज्झौ सूत्रेण)

= प्लुष् + आन + हि

= प्लुषाण + हि

= प्लुषाण (अतो हेः सूत्रेण)

(b) जुहोत्यादि गणे दा, धा धातु

We did not do जुहोत्यादि गण yet. Will update this document once it is done. but noting down

1. अभ्यस्त संज्ञकाः - ददा, दधा - आकारान्त अङ्गः
2. आकारान्त अङ्गं + हि - ध्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च सूत्रेण 'ए' आदेशः तथा अभ्यास लोपः

Example:

दा दाने, धा धारण पोषणयोः

ददा + हि = दद् + हि (श्नाभ्यस्तयोरातः सूत्रेण 'आ'कारान्त लोपः)

= ददे + हि (ध्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च सूत्रेण 'ए' आदेशः)

= दे + हि (ध्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च सूत्रेण अभ्यास लोपः)

= देहि

दधा + हि = दध् + हि (श्नाभ्यस्तयोरातः सूत्रेण 'आ'कारान्त लोपः)

= दधे + हि (ध्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च सूत्रेण 'आ'कारान्त स्थाने 'ए' आदेशः)

= धे + हि (ध्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च सूत्रेण अभ्यास लोपः)

= धेहि

We did not do जुहोत्यादि गण yet. Will update this document once it is done

(c) <u>जुहोत्यादि गणे जहा धातुः</u>

An additional form (विकल्प) is available when जहा + हि because of आ च हौ (आत् हि प्रत्यये परे, आ, इ, ई विकल्प आदेशः भवति)

<u>Example:</u>
जहा - आकारान्त अङ्गं

जहा + हि = जही + हि (ई हल्यघोः सूत्रेण ??, आ च हौ सूत्रेण)

= जहीहि

= जहि + हि (आ च हौ सूत्रेण)

= जहिहि

= जहा + हि (आ च हौ सूत्रेण)

= जहिहि

Exception-2:

Only जहा धातु in (c) and धा धातु in (b) are affected.

<u>(c) जुहोत्यादि गणे जहा धातुः</u>

- ‘ लोपो यि ’ सूत्रेण यकारादि सार्वधातुक हलादि अपित् प्रत्यय परे, जहा धातोः आकारान्त लोपः भवति

  <u>Example:</u>
  जहा - आकारान्त अङ्गं

  जहा + यात् (all विधि लिङ् लकार प्रत्ययाः)

  = जह् + यात् (लोपो यि सूत्रेण)

  = जह्यात् (same process for other विधि लिङ् लकार प्रत्ययाः)

- ‘ जहातेश्च’ सूत्रेण यकारादि सार्वधातुक हलादि अपित् प्रत्यय परे, जहा धातोः आकारान्त लोपः भवति

अपर्णा निट्टला
March 2016